

Marxizmus és imperializmus a XXI. században

A XX. század nagy részében a marxizmus annak köszönhetett világ-méretű hatását, hogy képes volt magyarázatot adni kapitalizmus és imperializmus újfajta összefonódására, amely 100 évvel ezelőtt az első világháborúhoz vezetett. Nem tudjuk, Marx mit szolt volna ahhoz, hogy Lenin az imperializmust „a kapitalizmus legfelsőbb fokával” azonosította, de kétségkívül kimutatható bizonyos mértékű szimmetria aközött, ahogyan *A tőkében* Marx elhíresült megfogalmazása szerint a kapitalizmus „tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzadva”¹ születik meg, és ahogyan Lenin a kapitalizmus összeomlását is hasonló körülmények között képzelte el. 1888-ban, vagyis öt évvel Marx halála után, Engels explicit formában megjövendölte a háborút, amely „korábban elképzelhetetlenül kiterjedt és véres lesz ... visszavonhatatlanul kizökkenti mesterséges kereskedelmi, ipari és hitelrendszerünket, általános csődöt és a régi államok és ezek konvencionális politikai bölcsességének csődjét eredményezve ... így megteremtődnek a munkásosztály végső győzelmének feltételei.”²

Természetesen ma már világosan látjuk, hogy a kapitalizmus milyen jelentős mértékben túlélte ezt a jóslatot, és hogy a későbbiekben mennyi új területet vont még uralma alá, a háborúk, a forradalmak és a gazdasági válságok ellenére, amelyeknek a XX. század első felében okozója volt. Ugyanakkor az, ahogyan az imperializmus marxista gondolkodói összekapcsolták egymással a tőkeexportot és ezen évek nagybirodalmi rivalizálásait egymással, már e szerzők idejében is problematikusnak bizonyult.³ Ez a megközelítés ugyanis nem tudott magyarázatot adni arra, hogy a prekapitalista uralkodó osztályok hogyan képesek továbbra is jelentős szerepet játszani a terjeszkedésben és a militarizmusban. Az állam viselkedését túlságosan rövidre zárva, azt a tőkések kizárólagos és közvetlen irányításával magyarázta, a tőkeexportot pedig túl közvetlenül kapcsolta össze az imperializmus

régi formájával, amely az uralom fegyveres eszközökkel történő kiterjesztését jelentette új területekre.

Sőt, a megközelítés, amelyben ez az elmélet az uralkodó kapitalista osztályokat trösztök formájában ragadta meg, ezáltal a „fináncctőke” kategóriáján keresztül közvetlen kapcsolatot feltételezett az ipar és a bankszektor között, ugyancsak indokolatlan mértékben a németországi viszonyokat extrapolálta, jöllehet a század folyamán amerikai mintára inkább a termelés és a pénzpiacok közötti lazább kapcsolat vált általánossá. Továbbá a magyarázat, amely szerint a periféria területeire kihelyezett tőkeexportot az motiválta, hogy a legjelentősebb tőkés országok belpiacai már telítődtek, abból a téves premisszából indul ki, hogy az érett kapitalista országokban a munkásosztály helyzetét szükségszerűen majd a fokozatos elnyomorodás, nem pedig a növekvő konzumerizmus jellemzi.⁴

A második világháborút követően az informális amerikai birodalom a kapitalizmus globális kiterjesztésének és újratermelésének élére állt, amiben más országok tőkésosztályai is határozottan támogatták. A legerősebb gazdasági, politikai és katonai szövetségek nem az egykori „harmadik birodalombeli” gyarmatokkal, hanem a (később) G7-nek nevezett észak-amerikai és európai államok, valamint Japán között kötöttek. A belföldi profitok a munkásosztály fogyasztásának bővülésével növekedtek, még akkor is, amikor már előkészítették a terepet a multinacionális vállalatokon keresztül történő tőkeexportra és a pénzpiacok extenzív kibővítésére. Az Egyesült Államoknak azt a törekvését – amelyet a XIX. században Nagy-Britannia nemhogy megvalósítani, de még eltervezni is alig volt képes –, hogy megteremtse a globális tőkeakkumuláció feltételeit, valamint hogy a külföldi tőkések az Egyesült Államokat tekintsék végső garanciának saját tulajdonuk megőrzése szempontjából, immáron az informális amerikai birodalom valósította meg, amelynek az összes többi tőkés hatalmat sikerült egy, a saját égisze alatt működő ellenőrzési rendszerbe bevonnia.

Ebben a kontextusban már az 1970-es években világos volt, hogy amikor a marxisták az imperializmusra „a kapitalizmus egy adott szakaszának differenciálatlan globális termékeként” tekintettek, akkor ez a „bármiféle komolyan vehető történeti vagy szociológiai dimenziót nélkülöző”⁵ régi elméleti megközelítést tükrözte. Sőt, mivel számos országban – Dél-Koreától Brazíliáig – az amerikai irányítás alatt álló „globalizáció” égisze alatt nem egyszerűen ösztönözték a feldolgozóipar fejlesztését és az export növelését, hanem az államok is erősen

támogatták a nemzeti tőkésosztályok tőkekihelyezéseit és multinacionális vállalatait, ez megakadályozta azt, hogy az imperializmust a neokolonializmussal és az alulfejlettség kialakulásával (*development of underdevelopment*) lehessen azonosítani.⁶

Mindazonáltal igencsak figyelemreméltó, hogy a régi elmélet hátterében meghúzódó premisszák közül milyen sok még ma is megjelenik az imperializmussal kapcsolatos elemzésekben. Kezdetben a Németországból, majd Japánból, legújabban pedig Kínából kiáramló tőkékre úgy volt szokás tekinteni, mint amelyek az amerikai hegemoniát veszélyeztetik. Az amerikai katonai beavatkozásokat pedig mind a mai napig sokan úgy értelmezik, mint amelyek egy birodalom „territoriális logikájának” régről megszokott megnyilvánulásai és/vagy az USA gazdasági hanyatlásának kompenzálására irányuló törekvések, amelyért a nemzetközi gazdasági verseny élesedése tehető felelőssé.⁷

A valóságban azonban a legjelentősebb tőkésállamok közötti kapcsolatok – amint az az 1970-es évekből, illetve a jelenlegi világgazdasági válságra adott válaszaikból is látszik – nem tőkés osztályaik időleges vagy tünékeny szövetsége, amelynek kialakulását az első világháborút követően Kautsky – kivívva ezzel Lenin haragját – már megjövendölte. Ehelyett sokkal mélyebb integráció valósult meg. Erre utalnak az integrált termelés nemzetközi hálózatai; az amerikai dollár és az amerikai államkötvények centralitása a nemzetközi kereskedelemben és tőkeáramlásban (a lebegő árfolyamrendszer időszaka előtt és után egyaránt), amelyek legfőbb nemzetközi pénzügyi központja London, a Wall Street és társai; valamint az amerikai mintához hangolt közös nemzeti, kereskedelmi és nemzetközi jogi környezet kialakítása, amelynek fő feladata annak biztosítása, hogy a külföldi tőke a nemzeti tőkével azonos elbírálás alá essen.

Noha mindez nem számolja fel a különböző tőkefelhalmozási központok közötti versenyt, azonban nagymértékben aláássa a „nemzeti burzsoáziák” azon érdekét és képességét, hogy valamiféle összetartó erőként az informális amerikai birodalmat kihívások elé állítsák, nem utolsósorban azért, mert benne látták a tőkés érdekek globális védelmének garanciáját. És amíg az amerikai állam nemzetközileg kétséggkívül magára vállalta tőkéseinek érdekképviseletét külföldön, az amerikai „nemzeti érdek” egyre inkább a globális kapitalizmus kiterjesztését és védelmezését jelentette. Az elmúlt negyed évszázad során a globális Dél egy sor jelentős állama tagozódott be a globális kapitalizmusba, gyakran az egymást követő gazdasági válságok hatására, és ez nemcsak növelte, de komplexebbé is tette az amerikai állam

birodalmi felelősségét. Ugyanakkor, ha az amerikai katonai intervenciók mozgatóját mindig csak a területi terjeszkedés régi logikájában vagy az amerikai tőke bizonyos frakciói által képviselt sajátos érdekek megnyilvánulásában keressük, akkor alapvető hibát vétünk. Ehelyett azt kell látni, hogy ugyanaz a logika, amely a globális kapitalizmus fenntartását és kiterjesztését szolgálta, és eredetileg Amerika hihetetlen katonai erejének kifejlesztését és megőrzését motiválta, annak terhét is az amerikai államra róttá, hogy azt az egyenlőtlen tőkés fejlődéssel gyakran járó félelmetes tünetek kezelésének szolgálatába állítsa.

Természetesen továbbra is sokan azt gondolják, hogy mindekelőtt a Pentagon feladata e fenyegető tünetek kezelése. Ennek talán legszembetűnőbb vizuális bizonyítéka a Thomas Friedman „Manifesto for the Fast World” című cikkét közreadó *New York Times Magazine* 1999. március 28-i számának címlapján jelenik meg. A képen egy vasököl látható, azt részben kitakarva pedig a következő felirat: „Ahhoz, hogy a globalizáció működni tudjon, Amerikának nem szabad visszarettennie attól, hogy mindenható szuperhatalmához méltó módon viselkedjen”. Amikor a Bush-adminisztrációnak a 9/11-re adott válasza idején az amerikai államot (a kormány tanácsadói közül is többen) nyíltan *birodalomként* kezdték el emlegetni, és a „nem állami aktorok”, például bűnszervezetek és terroristasejtek által jelentett fenyegetés elleni harcban Niall Ferguson (tipikusan túlzó) szavaival élve, előtérbe kerültek „az öntudatos amerikai imperializmus potenciális előnyei” a „»tagadásban lévő« birodalmi léttel járó veszélyekkel” szemben.⁸

Az amerikai katonai intervenciók valójában igen hasonlóképpen foghatók fel, mint a *Los Angeles-i Rendőrség* (LAPD) erőszakos fellépése Los Angeles déli részén azon fenyegető tünetek közepette, amelyek a hagyományos rasszizmus, a munkaerő-vándorlás új mintázatai, a drogkereskedelem elleni harc, valamint a fiatalok nagyvárosi bandáinak Amerikára jellemző találkozásából adódnak. Az Amerika által vívott harcok a valóságban olyan helyeken zajlottak, amelyek a globális kapitalizmus szempontjából inkább marginálisnak tekinthetők. De bármennyire fontos szerepet játszik is a Pentagon a világban, ez a globális kapitalizmus fenntartása szempontjából kevésbé fontos, mint a FED és az amerikai államkincstár megóvásában, amelyek kulcsfontosságú intézményekké váltak a világ tőkés országai gazdaságpolitikájának összehangolásában.

Ezt a 2007–2008-ban kirobbanó, de hatásait mind a mai napig éreztető gazdasági világválság is nyilvánvalóvá tette. Ahogyan az

amerikai államkincstár és a FED a globális válságot kezelte – a devizacsere-ügyletektől a más országok dollárszükségleteinek fedezésén át a G7 országok központi bankjai és pénzügyminisztériumai közötti együttműködés összehangolásáig –, mindvégig a figyelem középpontjában állt, míg az európai kormányzás korábban oly nagyra tartott szupranacionális intézményei diszfunkcionálisnak bizonyultak a globális kapitalizmus kezelésében, és ezzel minden olyan javaslat lekerült a napirendről, amely a dollár helyett az eurót szerette volna nemzetközi tartalékvalutaként bevezetni.

A globális dominanciára törő Kínával kapcsolatos szóbeszédnek hangzavarában a lényegi kérdést kevesen tették fel: vajon képes-e a kínai állam a globális kapitalizmus irányításával járó feladatokat magára vállalni? Még a WTO-ba való felvételét követően sem gondolja senki komolyan, hogy Oroszország alkalmas lenne erre a szerepre, de nagyon úgy tűnik, hogy még Kína is messze van tőle. És még ha változna is a helyzet, Kínának mélyebb és szabadabb belső pénzpiacra lenne szüksége, amelynek következtében megszűnne a Kommunista Párt uralmát biztosító tőkekontroll – ráadásul egy olyan időszakban, amikor az ország bankrendszere is jelentős stresszhatásoknak van kitéve.

Mindennek fényében megállapítható, hogy Kína, valamint az egykor elmaradott harmadik világbeli országok gyors és kiterjedt tőkés fejlődése szempontjából elengedhetetlen, hogy aktívabb szerepet vállaljanak a globális kapitalizmus működtetésében. Pontosan ez a felismerés vezetett a tőkés államokból álló G20 életre hívásához (amelyet eredetileg az amerikai államkincstár hozott létre az 1990-es évek globális pénzügyi rendszerének volatilitása által okozott válság közepette, „válságkezelési” célzattal), amely a jelenlegi gazdasági váltásban hangsúlyosabb szerepet kapott. Amióta George Bush 2008 őszén összehívta ezen országok vezetőit Washingtonba, a G20-ak sajtóközleményei folyamatosan hangsúlyozzák „elköteleződésüket, hogy nem akadályozzák az árukkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos befektetéseket és kereskedelmet, [és] törekedni fognak arra, hogy belpolitikai döntéseik, a fiskális politikát és a pénzszektor támogatására irányuló intézkedéseket is beleértve, a lehető legkisebb mértékben érintsék hátrányosan a kereskedelmet és a befektetéseket”.⁹

Amellett, hogy a neoliberális globalizáció immáron a G20-ak vezetésével zajlott, a G7 általi válságkezelés korábbi formájában is változás történt. Míg korábban a fejlődő országok voltak kénytelenek megszorító intézkedéseket életbe léptetni, addig immáron a G7

országai vállalták a megszorításokat, miközben a G20 piaci szempontból feltörekvő országait saját gazdaságuk élénkítésére ösztönözték. Ugyanakkor a fejlődő országok vásárlóerejének emelkedése nem igazán tudta a fejlett országok stagnálását kompenzálni (Amerikában a fogyasztásra fordított összeg így is mintegy ötször akkora maradt, mint Kínában és Indiában együttvéve).

Ebben a kontextusban a jelenlegi válság jól láthatóvá tette azt a belső feszültséget, amely egyrészt az amerikai állam mint az Amerikai Egyesült Államok állama, másrészt mint a globális kapitalizmus „nélkülözhetetlen” állama között kialakult. Amikor a Kongresszusban a republikánusok megakadályozták az Obama-adminisztrációt abban, hogy további fiskális élénkítést hajtson végre, ez nemcsak az amerikai gazdaságpolitikát érintette, hanem ezzel együtt azt a kérdést is, hogy a FED és az államkincstár milyen formában lássa el globális igazgatási szerepét. A súrlódások a Kongresszussal természetesen nem jelentenek új fejleményt. Robert Rubin az államkincstár új titkáráként 1995-ben a mexikói peso válságával rögtön át is esett a tűzkereszteségen: az akkor még demokrata többségű Kongresszus leállította az államkincstár által vezényelt *bailout*-ot, Rubin pedig azt nyilatkozta, hogy érti a Kongresszus ellenállását, amelyet úgy értelmezett, hogy a Kongresszus „anélkül akar szembemenni velünk, hogy megállítana bennünket.”¹⁰

De még akkor is, amikor Washingtonban az adósságplafon *saga* kibontakozott, az amerikai államkötvények iránti kereslet nemhogy csökkent volna, hanem nagymértékben nőtt – nem utolsósorban a kínai érdeklődésnek köszönhetően, ami az amerikai politikai vezetőket ismét arra figyelmeztette, hogy „a washingtoni katasztrófapolitika veszélyesen felelőtlen”, mivel az Egyesült Államok „sajátos felelősséget visel a világgazdaság épségéért”.¹¹ A válság hatására nyilvánvalóvá vált, hogy a világ országai milyen jelentős mértékben nem egyszerűen az amerikai állam belső ellentmondásainak, de még ennél is nagyobb mértékben a globális kapitalizmus mélyebb gyökerű irracionálisának foglyai. Ugyancsak láthatóvá vált, hogy a világ jelentősebb konfliktusai – az Egyesült Államokban is – sokkal inkább országokon belüli osztálykonfliktusok, semmint országok közötti konfliktusok.

Ez visszavezet bennünket a mai marxizmus egyik központi dilemmájához, nevezetesen elmélet és gyakorlat szétválásához. A munkásosztálynak a szocializmus eszméjét zászlajukra tűző XX. századi intézményei alkalmatlannak bizonyultak ezen eszme megvalósítására.

Ma minden korábbinál nagyobb mértékben napirenden van a kérdés, hogy a munkásosztály újfajta harcai közepette lehetséges-e vagy sem a szocialista politika és a munkásszervezetek radikális átalakítása. A munkásosztálynak a jelen válsággal összefüggő újfajta harcai – a kínai munkások sztrájkhullámainól az indiai *New Trade Union Initiative* gyors erősödésén és Görögországban az általános sztrájkokon, valamint a *Syriza* választási sikerein át egészen a közszolgáltatásokban dolgozók szakszervezeteinek védelmére, valamint a Walmart és a gyorséttermek dolgozóinak szakszervezetekbe tömörítésére szervezett tömegmozgósításokig – csak ízelítőt nyújtanak abból, hogy ehhez mennyi mindenre lenne szükség.

Ebben az értelemben ismét 1917-ben találjuk magunkat, amikor a forradalmi marxisták abban reménykedtek, hogy sikerülhet a kapitalizmust a „leggyengébb láncszemnél” megroppantani. Figyelembe véve Amerika központi szerepét a globális kapitalizmusban, a kapitalizmus felszámolása, még ha azt nem is szükségszerűen a birodalom centrumának radikális erőitől várhatjuk, csak akkor lesz lehetséges, ha az Egyesült Államokon belül is elősegíti az osztályok közötti erőviszonyok radikális átrendeződését. Arra azonban mind a régi, mint pedig az új marxista elméletek szerint szükség van, hogy olyan új szocialista pártok jöjjenek létre, amelyek képesek minden földrészen véghezvinni az államok radikális átalakítását, hogy azok ténylegesen demokratikussakká váljanak, mégpedig oly módon, ahogyan a kapitalista országok sosem képesek.

Jegyzetek

¹ MEM 23, 711.

² Idézi Colin Leys, *The British Ruling Class*, *Socialist Register* 50 (2014), 132. A munkásosztály győzelméhez Lenin sem elkerülhetetlennek, sem szükségesnek nem tekintett egy efféle háborút. Sőt későbbi írásaiban 1895-ben bekövetkezett haláláig Engelst meglepő módon inkább hidegen hagyta a tőkeexport növekedése, valamint a rivalizáló militarizmus és a gyarmatokért folyó küzdelem összekapcsolódásából adódó elméleti és politikai problémák, jóllehet „alighogy szétszórták Lenin hamvait, e problémák 'a nagy imperializmusvita' formájában rögtön a nemzetközi baloldal fókuszába kerültek”. Lásd Hobsbawm: *How to Change the World: Reflections on Marx and Marxism*. New Haven, Yale University Press, 2011, 81.

³ A klasszikus szövegek itt Buharintól a *Világgazdaság és imperializmus*, amely eredetileg 1915-ben jelent meg Lenin előszavával, illetve Lenin saját *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című, 1917-ben közre adott műve. Mindkettő bőségesen merített Hilferding: *A finánc-tőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési sza-*

kaszásnak vizsgálata (1910) című művéből, és mindkettőre hatást gyakorolt Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás* című könyve.

- ⁴ A marxista szövegekre hatással voltak a Hobson *Imperializmus* (1902) című híres művében elővezetett protokeynes-iánus alulfogyasztás-érvek. A könyv maga is olyan amerikai üzleti közgazdászok írásaira támaszkodott, akik már ekkor amellett érveltek, hogy a belső piac többé nem képes az új nagyvállalatok hihetetlen termelőkapacitásához alkalmazkodni vagy az e vállalatok által előállított tőke számára befektetési lehetőségeket biztosítani. Ezek a megállapítások azonban hamar tévesnek bizonyultak. Az amerikaiakat nem az készítette külföldi tőkebefektetésekre, hogy a nemzeti piacon már nem tudtak profitot realizálni, hanem egyszerűen csak újabb kínálkozó lehetőségeket igyekeztek megragadni. Sajnos, az amerikai birodalom modern gyökereinek William Appleman Williams által adott újfajta elemzése is ekképpen ragadta meg a „nyitott kapuk” politikáját, amely, ahogyan Kolko fogalmaz, valamiféle „transzcendentális hamis tudatra” utal, melyben a tőke és az állam nem képes felismerni, hogy „hol juthat nyereséghez”. Lásd Gabriel Kolko: *Main Currents in Modern American History*, New York, Harper & Row, 1976, 36. Ugyancsak lásd: William Appleman Williams: *The Contours of American History*, Chicago: Quadrangle, 1966. Furcsa fintora a sorsnak, hogy az amerikai birodalom nem marxista mainstream teoretikusai csak késve tették magukévá Williams megközelítését. Lásd Peter Cain: *Hobson and Imperialism: Radicalism, New Liberalism and Finance 1887–1938*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 111–115; Andrew J. Bacevich: *American Empire: The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy*, Cambridge, Harvard University Press, 2002 és Christopher Layne: *The Peace of Illusions: American Grand Strategy from 1940 to the Present*, Ithaca, Cornell University Press, 2006.
- ⁵ Gareth Stedman Jones: *The Specificity of U.S. Imperialism*, *New Left Review* 1/60, no. 1 (1970. március-április), 60. Giovanni Arrighi egészen odáig ment, hogy kijelentette: az imperializmus elmélete, amely egykoron „a marxizmus büszkesége” volt, időközben „Bábel tornyává változott, amelyben már a marxisták is eltévednek”. Giovanni Arrighi: *The Geometry of Imperialism*, London, NLB, 1978, 17.
- ⁶ E tekintetben különösen sokatmondó Virginia Fontes és Ana Garcia nemrégiben megjelent cikke: *Brazil's New Imperial Capitalism* in Leo Panitch, Greg Albo és Vivek Chibber (szerk.): *Socialist Register 2014: Registering Class*, London, Merlin, 2013, 207–226, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Gunder Frank eredetileg Braziliával kapcsolatban vizsgálta az „alulfejlettség kialakulásának” tézisé.
- ⁷ Ezt tették többek között Mandel: *Late Capitalism* (1974), Arrighi: *Long Twentieth Century* (1994), Harvey: *The New Imperialism* (2003), Callinicos: *Imperialism and Global Political Economy* (2009), Radhika Desai: *Geopolitical Economy: After U.S. Hegemony, Globalization, and Empire* (2013) című könyvei is.
- ⁸ Niall Ferguson, *Colossus: The Rise and Fall of the American Empire*, New York, Penguin, 2005, viii, xxvii.
- ⁹ A G20-ak torontói csúcán kiadott közlemény, 2010. június, <http://www.g20.utoronto.ca/2010/to-communicque.html>. Lásd még Eric Helleiner: *Multilateralism Reborn? International Cooperation and the Global Financial Crisis* in Nancy Bermeo and Jonas Pontusson (szerk.): *Coping with Crisis: Government Reactions and the Great Recession*, New York, Russell Sage, 2012, 65–90.
- ¹⁰ Robert Rubin: *In an Uncertain World*, New York, Random House, 2003, 25.

- ¹¹ *BBC News*, China State Media Agency Xinhua Criticizes U.S. on Debt, 2011. július 29., <http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-pacific-14341626>.

(Fordította: Fáber Ágoston)

Eredeti megjelenés: *New Labor Forum*, Vol. 23. No 2 (Spring 2014), 22–28.